

УДК 340.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.20>

ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ГЕНЕТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАХИСТУ

Шкабаро В.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права, політології та міжнародних відносин
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*
<https://orcid.org/0000-0002-7105-6170>

Біла А.В.,

*викладач кафедри права, політології
та міжнародних відносин
Університету імені Альфреда Нобеля*
<https://orcid.org/0000-0002-8271-8539>

Шкабаро В.М., Біла А.В., Проведення судово-генетичної експертизи у цивільному судочинстві як об'єкт конституційного захисту

Стаття присвячена дослідженню судово-генетичної експертизи у цивільному судочинстві як об'єкта конституційного захисту, зокрема, з'ясуванню поняття судової експертизи в цілому та судово-генетичної експертизи зокрема, суб'єктів, що мають право проводити судові експертизи, аналізу правової основи проведення судово-генетичної експертизи в Україні. Проведено характеристику правових засад визнання батьківства/материнства та встановлення факту батьківства/материнства, з'ясовано допустиму та належну доказову базу у таких справах та місце судово-генетичної експертизи в системі доказів, що можуть бути залучені до справи. Досліджено особливості проведення цієї експертизи, визначено підстави для проведення молекулярно-генетичної експертизи, виокремлено питання, які ставляться перед експертом для здійснення експертного дослідження. Проведено аналіз судової практики розгляду справ про визнання батьківства/материнства, встановлення факту батьківства/материнства, що здійснюється із проведенням судово-генетичної експертизи, аналіз проблемних питань, що виникають у процесі правового регулювання проведення судово-генетичної експертизи та практики застосування законодавства у зазначеній сфері. У статті проаналізовано проблемні питання, що виникають у процесі правового регулювання судово-генетичної експертизи та практики застосування законодавства у цій галузі. Досліджено проблеми ухилення сторони від участі в судово-генетичній експертизі, зокрема, неявки у визначений час для участі в експертизі, ненадання матеріалів для експертного дослідження тощо та правових наслідків такого ухилення для всіх учасників справи. Визначено, що судово-генетична експертиза є індивідуальною ідентифікацією. Проведення такої експертизи є ефективним механізмом конституційного захисту, оскільки факти, встановлені в результаті експертизи, складають основу доказової бази, розглядаються разом з іншими доказами, наявними в матеріалах справи. Запропоновано шляхи вирішення проблемних аспектів із досліджуваних питань. Узагальнено та вироблено висновки щодо застосування судами результатів проведення судово-генетичної експертизи під час розгляду справ про визнання батьківства/материнства, встановлення факту батьківства/материнства.

Ключові слова: судово-генетична експертиза, експертиза, визнання батьківства/материнства, цивільне судочинство, експерт, конституційний захист.

Shkabaro V.M., Bila A.V., Conducting forensic and genetic examination in civil judiciary as an object of constitutional protection

The article is devoted to the study of forensic genetic examination in civil proceedings as an object of constitutional protection, due to the emergence of the concept of forensic examination in general and forensic genetic examination, entities entitled to conduct forensic examinations, analyzing the legal basis of court – genetic examination in Ukraine. Characteristics of the legal basis for recognition of paternity/mother and establishing the fact of pater-

nity/mother are presented. The admissible and appropriate evidence bases in such cases and the place of forensic genetic examination in the system of evidence that can be involved in the case have been clarified. The features of this examination have been studied, basis to proceed with the molecular genetic examination, the grounds for conducting a molecular genetic examination have been determined, and the issues raised before the expert carrying out the expert research have been singled out. The analysis of judicial practice of consideration of cases on recognition of paternity/maternity and the establishment of the fact of paternity/maternity which is carried out with carrying out forensic genetic examination was carried out. The article analyzes the problematic issues that arise in the process of legal regulation of forensic genetic examination and the practice of applying legislation in this area. The problems of evasion of a party from participation in forensic genetic examination, namely, non-appearance at a certain time to participate in the examination, failure to provide materials for expert research and the legal consequences of such evasion for all participants in the case. This article offers ways to solve problematic aspects of the research. The conclusions on the application by the courts of the results of forensic genetic examination during the consideration of cases on recognition of paternity/maternity, establishment of the fact of paternity/maternity were generalized and made. Forensic genetic examination is an individual identify. This type of examination allows not only to categorically exclude paternity, but also to carry out the origin of the child from both parents due to blood relationship (identification), as well as the diagnosis of hereditary diseases in the fetus in the early stages of pregnancy. Conducting such an examination is an effective mechanism of constitutional protection, because the facts established as a result of the examination form the basis of the evidence base are considered in conjunction with other evidence available in the case file.

Key words: forensic genetic examination, examination, recognition of paternity/maternity, civil proceedings, expert, constitutional protection.

Постановка проблеми. Статтею 3 Конституції України проголошено найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Для реалізації вказаної конституційної норми Українська держава створює різні правові механізми, які у своїй сукупності забезпечують права, свободи та законні інтереси кожної людини і громадянина.

Одним із таких правових механізмів захисту прав є проведення судових експертиз, висновки яких мають важливе значення та слугують значною доказовою базою при розгляді справ, зокрема, в цивільному судочинстві. Відповідно до пункту 14 частини першої статті 92 Конституції України засади судової експертизи визначаються виключно законами України [1].

Стан опрацювання. Дослідженням проблематики проведення судово-генетичної експертизи у цивільному судочинстві займалися представники української науки, серед яких П.Л. Іванов, С.В. Гуртова, Л.В. Вербова, В.В. Топчій та інші, проте попри наявність деяких наукових праць у цій тематиці питання визначення місця судово-генетичної експертизи у справах про визнання батьківства/материнства при забезпеченні конституційного захисту прав, свобод та законних інтересів особи залишається малодослідженим.

Метою статті є визначення місця судово-генетичної експертизи у цивільному судочинстві, аналіз судової практики розгляду справ про визнання батьківства/материнства, що супроводжуються проведенням судово-генетичної експертизи.

Виклад основного матеріалу. Згідно із статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» судовою експертизою є дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [2].

Результати проведення судової експертизи оформлюються у вигляді висновку експерта, що згідно зі змістом статті 102 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) є докладним описом проведених експертом досліджень, є зробленими у результаті них висновками та обґрунтованими відповідями на питання, поставлені експертові [3].

Відповідно до статті 7 Закону України «Про судову експертизу» суб'єктами експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. До державних спеціалізованих установ належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з питань, які досліджуються. Не може бути судовим експертом недієздатна особа, а також, особа, що має непогашену судимість або на яку протягом року накладалося адміністративне стягнення за вчинене

правопорушення, пов'язане з корупцією чи дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації експерта [2].

На нашу думку, діяльність експерта має насправді важливе значення, а висновок, складений за результатами дослідження, може бути одним із найбільш вагомих доказів по справі, тому одночасно робота експерта може характеризуватися корупційними ризиками. Цим, власне, пояснюються достатньо суворі вимоги до тих осіб, що не можуть бути експертами.

При аналізі судових експертиз, що проводяться в межах цивільного судочинства, науковий інтерес викликає судово-генетична експертиза, яка на сьогоднішній день набула значної актуальності у судовій практиці при розгляді справ про визнання батьківства/материнства, встановлення факту батьківства/материнства, визначення спорідненості.

Популярності серед досягнень науки наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. у світовій судовій медицині набув метод генотипоскопії в біологічній експертизі, або ДНК-аналіз, завдяки якому створено сучасні способи ідентифікації особи [4, с. 257]. До теперішнього часу немає єдиної назви цього виду експертизи і в науковій літературі можна зустріти такі терміни, як «молекулярно-генетична», «геномна-дактилоскопія», «ДНК-дактилоскопія».

Судово-генетична експертиза – це індивідуальна ідентифікація (своєрідна генетична паспортизація), встановлення спорідненості по крові на рівні дослідження структури дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Цей вид експертиз дозволяє не тільки категорично виключити батьківство, а й здійснити походження дитини від обох батьків завдяки спорідненості по крові (ідентифікація особи), а також діагностику спадкових хвороб у плода на ранніх стадіях вагітності. Перевагами судово-генетичної експертизи щодо традиційних методів імунологічних досліджень є більш конкретні висновки, висока чутливість методів, можливість дослідження декількох зразків [5, с. 37].

Так, згідно із статтею 128 Сімейного кодексу України батьківство щодо дитини може бути визнане за рішенням суду. Позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, особою, яка утримує та виховує дитину, самою дитиною, яка досягла повноліття та особою, яка вважає себе батьком дитини.

Статтею 131 Сімейного кодексу України особа, яка вважає себе матір'ю дитини, може подати до суду заяву про визнання свого материнства, якщо запис про матір дитини вчинено відповідно до частини другої статті 135 цього Кодексу (якщо батьки дитини невідомі) [6].

У разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини чи жінки, яка вважала себе матір'ю дитини, факт батьківства/материнства може бути встановлений за рішенням суду. При розгляді справ про визнання батьківства/материнства будь-які докази щодо походження дитини від чоловіка чи від жінки можуть бути підставою для визнання батьківства/материнства. Такими доказами, відповідно до положень статті 76 Цивільного процесуального кодексу України, можуть бути: письмові, речові і електронні докази, висновки експертів, показання свідків, речові докази.

Не дивлячись на рівне значення вищезазначених доказів, основним і найбільш достовірним у таких справах є «тест на батьківство», так звана генетична експертиза. Її вірогідність складає приблизно 99,99%. Генетика досліджує закономірності спадковості та мінливості. Схожість з батьками, зріст, колір очей, навіть деякі риси характеру закладаються на молекулярно-генетичному рівні ще до народження дитини. Батько дає своїй дитині половину ДНК, це й визначає можливість визначення батьківства за ДНК. У ході аналізу ДНК людини, в якій міститься генетична інформація, досліджуються під мікроскопом [7].

Єдиним міжнародним документом в якому розглядається проблема захисту генетичних даних є Міжнародна декларація про генетичні дані людини від 2003 року [8], згідно з якою генетичні дані людини мають особливий статус, оскільки, дозволяють прогнозувати генетичну схильність окремої людини.

Європейський суд з прав людини зауважив, що «на сьогодні ДНК-тест є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства стосовно конкретної дитини; його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами, з метою підтвердити або спростувати факт оспорюваного батьківства» (Рішення від 7 травня 2009 року у справі «Калачова проти Російської Федерації», скарга № 3451/05, § 34) [9].

Підставою для проведення молекулярно-генетичної експертизи є ухвала суду про призначення експертизи або письмова заява ініціатора експертного дослідження (юридичної або фізичної особи).

Експертиза призначається ухвалою суду, де зазначаються: підстави та строк для проведення експертизи; з яких питань потрібні висновки експертів, ім'я експерта або найменування експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи; об'єкти, які мають бути досліджені; перелік матеріалів, що передаються для дослідження, а також попередження про відповідальність експерта за завідомо неправдивий

висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. В ухвалі суду про призначення судово-генетичної експертизи перед експертом ставляться наступні питання: 1) Чи походять надані біологічні об'єкти (волосся, кров, слина, тощо) від конкретної особи?; 2) Чи є батьком (матір'ю) конкретна особа?; 3) Чи походить дитина від конкретного батька (матері)?

При цьому варто наголосити, що незважаючи на істотне значення висновку експерта у справах про встановлення батьківства, материнства не можна віддавати йому перевагу перед іншими доказами у справі. Висновок експертизи з питання походження дитини є одним із доказів, які повинні бути оцінені судом у сукупності з іншими доказами у справі, оскільки ніякі докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили [10].

Відібрання зразків для проведення судової молекулярно-генетичної експертизи можливо здійснити безпосередньо в експертній установі, де буде проводитися дослідження. Така процедура проводиться тільки за одночасної присутності дитини, матері та ймовірного батька після оплати повної вартості проведення судової експертизи (експертного дослідження). Строк проведення судової молекулярно-генетичної експертизи (експертного дослідження) становить 1 місяць і розпочинається з дня відібрання біологічних зразків.

Проведення судової молекулярно-генетичної експертизи у разі надання біологічних зразків разом із ухвалою про її призначення розпочинається після підтвердження оплати вартості проведення судової експертизи.

Завданням молекулярно-генетичної експертизи є встановлення генетичних ознак людини в об'єктах біологічного походження.

Доцільно наголосити, що за положеннями статті 110 Цивільного процесуального кодексу [3] та Постанови Верховного суду України від 15.05.2006 № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» від 15.05.2006 № 3 [11], висновок експерта, як й жоден інший доказ, не має для суду заздалегідь встановленої сили, суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності.

Статтею 109 ЦПК України визначено, що у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні [3].

Доречно зазначити, що Верховний суд України у справі № 565/657/16-ц від 05.09.18 року вказав, що на сьогодні ДНК-тест є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства, і його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами [12].

Аналізуючи питання проведення судово-генетичної експертизи у цивільному процесі, варто відзначити, що у даній сфері наявні певні проблемні аспекти. Так, перш за все, на нашу думку, негативним моментом є відсутність належного механізму правового регулювання проведення судово-генетичної експертизи. Правову основу здійснення цієї експертизи у цивільному судочинстві становлять Цивільний процесуальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». У законодавстві не регламентується процедура здійснення судово-генетичної експертизи. Це не передбачено й Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [13].

На нашу думку, у країні вже виникла об'єктивна потреба у правовому регулюванні детальної регламентації проведення судово-генетичної експертизи. Так, варто розробити та затвердити відповідний підзаконний документ, у якому визначити всі юридичні аспекти, що стосуються процедури проведення експертизи, в тому числі, підстави проведення, порядок збору матеріалів для дослідження, суб'єктів, які мають право здійснювати таку експертизу, питання, які вирішує експертиза та на які має дати відповідь експерт, правові наслідки ухилення від участі в експертизі тощо.

Для з'ясування важливих проблемних аспектів проведення судово-генетичної експертизи проаналізуємо судову практику розгляду справ про визнання батьківства/материнства, в яких мала місце судово-генетична експертиза.

У рішенні Київського районного суду м. Полтави у справі № 552/3844/18 від 23 липня 2019 [14] за позовом про визнання батьківства окреслена проблема ухилення сторони від участі в судово-генетичній експертизі. До вирішення цього питання суд виходив з позицій наявності підстав для встановлення факту батьківства без проведення експертизи.

Суд відзначив, що на даний час стаття 109 Цивільного процесуального кодексу України, яка передбачає наслідки ухилення від участі в експертизі, на відміну від статті 146 Цивільного процесуального кодексу України в редакції, що діяла до 15 грудня 2017 року, не передбачає права суду застосувати примусовий привід відповідача для участі у проведенні експертизи. Враховуючи, що відповідач достовірно знав про дату, час та місце, куди йому необхідно було з'явитися для відібрання зразків з метою проведення судової молекулярної генетичної експертизи, для участі в експертизі він не з'явився, не повідомивши про причини неявки, керуючись ст. 109 ЦПК України, суд вважає що наявні підстави для встановлення що відповідач є біологічним батьком дитини. Крім того, вказаний висновок в повній мірі відповідає іншим доказам у справі, а саме показанням свідків, які підтвердили суду факт спільного проживання позивача з відповідачем.

Суд відзначив, що згідно з пунктом 4 статті 129 Конституції України однією з основних засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, а відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод таке конституційне право повинно бути забезпечене судовими процедурами, які повинні бути справедливими.

Таким чином, все ж не дивлячись на те, що норми чинного, на сьогодні, Цивільного процесуального кодексу не передбачають привід у примусовому порядку для участі в експертизі, суд вирішив справу на користь позивача та визнав батьківство за відповідачем, посилаючись на статтю 109 ЦПК.

На нашу думку, закріплення норми про можливість судом визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі має важливе практичне значення при розгляді справи у суді. Так, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні. Ключовим моментом у цьому є наявність права суду визнати факт, а не обов'язок. Тому, в кожній конкретній справі рішення про визнання факту, для з'ясування якого експертиза призначена або відмова у його визнанні залежить від внутрішнього переконання судді. Відтак, існує ризик в незадоволенні позову про визнання батьківства у випадку ухилення сторони в участі в експертизі. На нашу думку, більш ефективною була би норма, яка забезпечувала привід особи, яка відмовляється (ухиляється) від участі в експертизі. Примусове відібрання зразків для судово-генетичної експертизи у справах про визнання батьківства сприяє проведенню дослідження та отриманню достовірного, належного та допустимого доказу.

Продовжуючи аналіз судової практики, зазначимо, що ухвала від 16.07.2015р. Балаклійського районного суду Харківської області про призначення судової молекулярно-генетичної експертизи повернута експертом без виконання в зв'язку з неявкою осіб для відбору порівняльних зразків крові для ДНК-аналізу. Судом не винесено ухвалу про примусовий привід на проведення такої експертизи, так як від позивача надійшла заява про залишення позову без розгляду; відповідач не з'явився для проведення експертизи тому, що перебував у зоні проведення антитерористичної операції. Однак вказаної інформації ним до суду не надано [15].

У рішенні Верховного Суду України від 16 травня 2018 року у справі № 760/3977/15-ц йдеться про те, що ухвалою апеляційного суду за клопотанням позивача було призначено посмертну судово-медичну молекулярно-генетичну експертизу, однак експертиза з вини відповідачів проведена не була, оскільки родичі померлого не надали змоги експертівати труп, що підтверджується рапортом завідувача експертної установи та листом сільського голови. Відповідно до статті 109 ЦПК України, у разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні. Таким чином, апеляційний суд, врахувавши перешкоди, що чинились відповідачами з метою недопущення проведення посмертної судово-медичної молекулярно-генетичної експертизи та неможливість її проведення без вилучення біологічного матеріалу трупу ймовірного батька дитини, дійшов обґрунтованого висновку про доведеність факту батьківства останнього щодо дочки [16].

Показовим є приклад із судової практики, коли суд, незважаючи на висновок судово-генетичної експертизи, яка не підтвердила батьківство позивача, відмовив в позові про виключення відомостей про батька з актового запису про народження сина, що досяг повноліття. Так, Верховний Суд України у справі № 336/2362/16-ц від 19.12.2018 року зазначив, що існування відомостей про батька в актовому записі про народження дитини після досягнення дитиною повноліття саме по собі не призводить до порушення прав особи, яка записана батьком дитини. Звертаючись до суду із даним позовом позивач не надав судам попередніх інстанцій належних обґрунтувань щодо того, чим порушено, оспорено або не визнано його права, свободи чи інтереси внаслідок існування відомостей щодо його батьківства у актовому записі про народження дитини, яка станом на момент звернення до суду із даним позовом досягла повноліття. З ог-

ляду на зазначене, суд апеляційної інстанції дійшов правильного за своєю суттю рішення про відмову у позові в даній справі [17].

Висновки. Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що судово-генетична експертиза має вагоме значення для цивільного судочинства і виступає важливим доказом при розгляді справ про визнання батьківства/материнства, встановлення факту батьківства/материнства. Проведення такої експертизи є ефективним механізмом конституційного захисту, адже встановлені в результаті здійснення експертизи факти становлять основу доказової бази розглядаються у сукупності з іншими доказами, наявними у матеріалах справи. Судова практика широко застосовує судово-генетичну експертизу у процесі здійснення правосуддя. Механізм правового регулювання досліджуваної нами категорії справ є досить недосконалим, що пояснюється відсутністю відповідної нормативно-правової основи. Проблемним моментом є питання ухилення від участі в експертизі. На наше переконання, ефективнішим способом здійснення експертизи мав би стати механізм, що існував раніше, який передбачав примусовий привід сторони для участі в експертизі, зокрема, для відібрання матеріалів для експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
4. Топчій В.В. Актуальність судової молекулярно-генетичної експертизи та проблемні питання щодо її проведення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 256-263.
5. Іванов П.Л., Гуртова С.В., Вербова Л.В. «Дактилоскопія» генома в експертизі спірного батьківства. Судово-медична експертиза. 1990. С. 36-40.
6. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
7. Визнання батьківства: тест на ДНК та інші способи / Глухівська районна державна адміністрація: веб-сайт. URL: <http://glh.sm.gov.ua/index.php/uk/news/6628-viznannya-batkivstva-test-na-dnk-ta-inshi-sposobi>
8. Міжнародна декларація про генетичні дані людини / ООН: веб-сайт. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/genome_dec.shtml
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2009 року (Скарга № 3451/05) у справі «Калачова проти Російської Федерації» / Університет Міннесоти. Бібліотека по правам людини: веб-сайт. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rkalachevacase.html>
10. Журавльова О.М. Види експертиз у справах про встановлення батьківства, материнства. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/1531.pdf>
11. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Верховного суду України від 15.05.2006р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>
12. Рішення Верховного Суду України від 05.09.18 р. у справі № 565/657/16-ц. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS181777>
13. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>
14. Рішення Київського районного суду м. Полтави від 23 липня 2019 р. у справі № 552/3844/18. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/83325643/>
15. Узагальнення вирішення клопотань про призначення експертизи по цивільним справам. URL: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag17c11
16. Рішення Верховного Суду України від 16 травня 2018 р. у справі № 760/3977/15-ц. URL: https://protocol.ua/ua/vs_ktss_uhilennya/
17. Рішення Верховного Суду України від 19.12.2018р. у справі № 336/2362/16-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_19_12_2018_roku_u_spravi_336_2362_16_ts/